

DOKUMENTUM

Lőrincz Ernő

FÜLEP LAJOS SZOLGÁLATÁBAN I.

Az élővel szeptember 4-én, péntek este találkoztam utoljára, a legutolsó Széher úti sétán. Október 9-én, öt hét múlva, ugyancsak pénteken, a Kórbonctani Intézet alagsorában már csak a holtat láthattam viszont... Harmadnapos volt. Egy gipszöntőmesterrel mentem le teteméhez maszkot készíttetni róla, hogy sír helyett valami maradjon belőle, ha már úgy rendelkezett, hogy elégettessék, s hogy porát szétszórják a réten vagy az erdőben, vagy hogy a folyóba vessék...

Ennek is immár egy hónapja. Azóta elkészült a maszk. És megszületett ennek az írásnak a gondolata is: levelezésünk kiegészítéséül elmesélni fölfedezésének és barátságunknak történetét. Hátha szükség lesz rá majdan valamilyen róla írandó munkához.¹

I.

Kolozsvári diák koromban, 1940 telén, a Jókai utcai kis antikváriumban egy könyvecskén akadt meg tekintetem. Szerzőjét meg se néztem. Címe vonzott valamennyire, jöllehet a művészeti írásoktól egy ideje meglehetősen elidegenedtem volt, és csak a filozófia érdekelt. A könyv ti. a magyar művészetről szólt, a magyar képzőművészetről. És mivel engem, a valamikor rajzolgatót-festegetőt és művészi pályára kíváncszót, leginkább a festészet érdekelt, az arról szóló fejezetnél üttetem fel, hogy néhány sorának elolvasása után máris visszalökjem a polcra. „A képírás kiváltképpen magyar művészet, benne a magyarság újabban fölülmúlta Európa valamennyi népét és tüstént az élenjáró, vezető francia mögött halad – ...”² Mindössze ennyit olvastam belőle. És miért vetettem el? Mert akkorra, visszacsatolt erdélyrészi ember létemre, torkig voltam már a melldöngető magyarkodással. Pedig ha az idézett mondatot végigolvasom, másfél esztendővel hamarabb fedezem fel a könyvben megtestesült magyar művészettörténelmi gondolatot és egyáltalán a testet öltött szellemtudományos művészettörténelmet. És talán visszatérek nemrég cserbenhagyott eredeti problémámhoz: ahhoz, amely miatt filozófiát kezdtem tanulni, esztétikát elsősorban meg történetfilozófiát, hogy a művészettörténetírás ismeretelméleti alapjaiba betekinthessek.

Ámde nem így történt. Megmaradtam a filozófiánál, s nyolcadik félévemem is letudva 1942-ben azzal távoztam az egyetemről, hogy arra alkalmasabb időben Descartes-ból fogok doktori vizsgát tenni.

Egyelőre megélhetés után kellett néznom. A filozófia és a művészettörténelem nem voltak tanári szakok, s minthogy kívülük semmi egyebet se tanultam, kenyéradó képesítést az egyetemen nem szerezhettem. De más okom is volt rá, hogy önálló egzisztenciát teremtsék magamnak: annak belátása, hogy a filozófiának csakis függetlenül élhetek. Így jutottam arra az elhatározásra, hogy Kolozsvárott

egy antikváriumot nyitok, s nyomban évrőzárta után elindítottam újtára egy ipar-engedély iránti kérelmet.

Közben be-bejártam még valamilyen munkát befejezni a Felvinczi Takács Zoltán professzor vezetete egyetemi művészettörténeti intézetbe, ahová fél esztendővel azelőtt – nem kis áron – fizetéses gyakornoknak is meginvitáltattam. Arról volt szó nevezetesen, hogy katonai szolgálatra bevonult gyakornoka helyébe professzorom maga mellé vesz. De kinevezésemet föltételhez kötötte. Fel kellett volna hagynom a művészet- és történetfilozófiával, egyáltalán a filozófiával, mert mint mondotta: művészettörténelemnek erre szüksége nincs. És tette ezt tudva-tudván, hogy én a művészettörténelemből épp ezt hiányolom... Kinevezésem természetesen elmaradt. Ilyenformán év végéig díjazás nélkül segédkeztem az egyébként nem sok munkát adó intézetben. Ezzel szolgálhattam rá arra az ún. belföldi kutató ösztöndíjra, amelyet professzorom tudtom nélkül szerzett nekem, s amellyel tüstént fölrándultam a fővárosba a nagybányai és az utána jött magyar festészetnek az egykorú európaihoz való viszonyát tanulmányozni – és némi tapasztalatot szerezni a régi könyv piacán is.

A „Teleki Pál” diákokthonban vontam meg magam. Koplalgtattam és napestig jártam a pesti antikváriumokat. Éjszakáim java részét pedig olvasással töltöttem. Remek könyveket szedtem össze potom áron, főképp művészeti írásokat, ismerteket és csak bibliográfiából tudottakat egyaránt. Egészen megrészegedtem. És szűnni nem akaró mámoromban egy hét alatt elvertem csaknem minden pénze-met. Anélkül pedig nem időzhettem tovább a fővárosban. Eltökéltem tehát, hogy hazautazom, és azon tűnődve, hogy mivel is fogom majd megindokolni professzorom előtt a hirtelen visszatérést, összecsomagoltam vagy harminc kötetnyi zsák-mányomat. A visszautazás azonban elmaradt. Szobatársam tanácsára ugyanis megmásítottam szándékomat, s másnap fölvételre jelentkeztem annál a vállalatnál, amelynél szünidőnként ő is dolgozni szokott... Az irodaház felé igyekezve nem sejtettem, mekkora szellemi kincset is fogok találni ott, ahonnan csak anyagiakat, csak pénzt reméltem.

A vállalat szerződtetett, előleget folyósított, én meg elkezdtem a kenyérkereső munkát. És mivel fizetésem meglehetősen ígérkezett, menten el is határoztam, hogy iparengedélyem kézhezvételéig Budapesten maradok.

Valamilyen statisztikai, nyilvántartási osztályra kerültem. Az első napokban nemigen akadt dolgom. Jobbára csak figyelgettem, mi folyik körülöttem, és ismerkedtem a kollégák seregével. Ezek egyike, bizonyos Karay Kádár Gyula, megneszelve, hogy némi közöm van a művészethez (bizonyára ösztöndíjamról hallott), maga jött hozzám. Ő tudniillik festő volt tulajdonképpen. Művész, aki azonban egy idő óta művészetpolitikára adta magát, és éppen társakat toborzott az akkori áldatlan állapotok elleni hadakozásra. Hozzám is ilyen szándékkal közeledett, és mindenképpen azon volt, hogy mellé álljak. Agitált, erősködött. Nap nap után órákon át vitatkoztunk, míg végre belátta, hogy nem vállalhatom a nekem szánt szerepet: hogy a viszonyok alapos ismerete nélkül nem lehetek egy ilyen célkitűzésű mozgalom teoretikusa, s hogy teóriában is sok a behozni valóm, mivelhogy a filozófia kedvéért cserbenhagytam a művészettudományt; meg hogy egyáltalán idegenből jöttem, idegen iskolával a hátam mögött, nemcsak hogy szellemben nem találtam még haza, de még a nyelvet sem bírom annyira, hogy legalább írással részt vehetnék a kampányban. Hiszen nem kis dologról volt szó! A program így

hangzott: szétverni a konzervatívát, a hivatalosat és lélegzethez juttatni az újat – s főleg: létresegíteni a „népi” művészetet. A népi irodalom mellé népi képzőművészetet teremteni! Karay évégből már a népi írókkal is érintkezésbe lépett. Az Erdélyi József mesterkedései miatt elkülönült Sinka-féle csoporthoz szított. S míg egyfelől a paraszt- és munkásszármazású művészek fölfedezésén és összefogásán fáradozott, a műcsarnokinak, a piacinak, a Gerevich patronálta novecentistának a főlészámolására szervezte művészársait. Kerényi Jenőt, Tar Istvánt, Duray Tibort, Kurucz Dezsőt, Borberek Kovács Zoltánt, Mikus Sándort, Koffán Károlyt, Boda Gábort, Megyeri Barnabást, Miháltz Pált és másokat ilyenekül ismertem meg, alig néhány nap alatt, újdonsült barátom révén.

Karayval más-más természetünk ellenére hamar összebarátkoztunk. Kiegészítettük egymást. Ő csupa ösztön, feszültség, indulat, akarat, dinamika volt; én viszont nehézkes, fontolgtató, kontemplatív. Alig három-négy napos ismeretségünket azonban mégis inkább az változtatta egy csapásra igaz barátsággá, hogy egy mindkettőnkre nézve egyaránt fontos szellemi momentumban csak találkoztunk.

Ez már jobbára személyes valami volt. Karay fentebb jelzett törekvése ugyanis egy régtől fogva vérévé vált könyvből táplálkozott. Főiskolás kora óta az igazgatta. Művészi magatartását, művészettörténelmi s újkeletű művészetpolitikai szemléletét is az határozta meg. De mert senkivel se beszélt róla és soha nem is olvasott felőle, ösztönös biztonsága, amellyel hozzá igazodott, el-elhagyta, mint éppen akkoriban is. Ez bírta rá, meg nyilván az is, hogy beszélgetéseink alatt arra alkalmasnak ismerhetett meg, hogy, megbírálandó, kezembe adja azt a könyvet, hadd segítsen legalább közvetve, az ő megerősítésével, a mozgalmat, ha már másként nem kapcsolódom bele! A fordítottja, persze, meg se járta az eszét. Az, amit viszont én szinte biztosra vettem mihelyt elárulta, hogy magyar írásról van szó – az ti. hogy a könyvet el is marasztalhatom. Arra meg aztán pláne nem számított, hogy még az elolvasását is megtagadhatom.

Pedig azt tettem. Mert amikor Karay elhozta, a szóban forgó könyvben a Kolozsvárt egyszer már kezemben voltat ismertem fel. De Karay nem hagyta magát. Követelte, hogy indokoljam meg az elutasítást, és ugyancsak diadalmaskodott, amikor kiderült, hogy ama bizonyos félig olvasott mondatot félreértettem. Én meg pironkodva magamhoz vettem a kötetet azzal, hogy másnap, szombat délután, elolvasom (vasárnapomat Worringerre szántam volt) és hétfőn nyilatkozom: megérdemli-e a könyv, hogy valaki szinte létkérdést csináljon belőle.

Szombat délután kelleetlenül vettem elő a könyvet. Kedvemre való magyar művészettörténeti írást még nem találtam, ámbar olvastam egyet-mást azóta, hogy a kolozsvári akadémia elköltöztetése miatt, festőművészi ambícióimat szögre akasztva, a művészet tudománya felé fordultam. Ilyképpen ettől sem igen várhattam többet jól-rosszul „leíró” meg valamelyes topográfiai és kronológiai rendet respektáló, de a mű, az iskola, a kor szellemét, jelentését feltárni és megértetni képtelen úgynevezett művészettörténelemnél. Pedig legalább olyannak kellett volna ígérkeznie, mint amilyen a miatta abbahagyott Worringer-féle „Formprobleme der Gotik” volt: egy akármilyen, de egyáltalán valamilyen magyarázó elvet alkalmazó írásnak, hogy legalább a tudományosság illúzióját keltse.

Előítéletfélével nyúltam tehát a könyvhöz; és alighogy fölütöttem, megmozdult bennem a Karay előtti enyhe szégyenkezés emléke is. Érthető, hogy sok örömet nem jósolhattam barátomnak abban a pillanatban. De a következő néhány perc-

ben már igencsak jósolhattam volna, ha a könyv előszava el nem felejteti velem őt és – egyen kívül – minden egyebet. Az az egy pedig én magam voltam. Magam, aki éveken át társtalanul ugyanazon tudományos ideál felé tapogatóztam, törekedtem, amelynek fölfedeztével a könyv első lapjai kecsegtettek. – Lélegzetvétel nélkül olvastam. Az előszó végén az iniciálék egy szempillantásnyira megállítottak, hogy megnézzem, ki is az író voltaképpen. Fülep Lajos – olvastam a címlapon. Sohasem láttam-hallottam név. Pedig az egyetemen magyar művészettörténeti előadásokat is tartottak... Odébb aztán teljesen elvesztettem a fejemet. Képtelen voltam folyamatosan olvasni. Szemem csapongva hol itt, hol ott mart bele a sorokba, mígnem aztán magamat is elveszítettem a fölém kerekedett, egyszerre lesújtó és fölemelő élménnyel viaskodva. Kimerülten, zavarodottan ejtettem ki a kötetet kezemből valamikor éjjél után. Könyvvvel így még nem hadakoztam – pontosabban: ilyen harcot önmagammal semmilyen könyvet olvasva nem vívtam.

Mi is zajlott le hát bennem tulajdonképp?

Rádöbbsentem, hogy már rég elvégezte más azt, amire magam sok ambícióval annyi ideig készültem. És miután friss olvasmányaim ismét közel hozták volt hajdani problémáimat, nemcsak az bántott, hogy fölöslegesen oly sok energiát költöttem rájuk, hanem az is, hogy most már végképp szakítanom kell velük. Úgy tűnt, hogy életem jórészt értelmét veszítette. Rám tört a céltalanság érzete, tudata. És hasztalan strázsált mellettem biztatón a filozófia, abban az állapotomban hiábavalónak tűnt az is. Kétségbeesés környékezett, s ha mentő véletlenül eszembe nem jut éppen nyomtatás alatt lévő román nyelvű, román piktor barátomról, román álnéven sok szeretettel írott füzetecském³ – talán fölém is kerekedik. – Mert hát van sok örömet szülő apraja is a szellemi, a tudományos munkának! S ha már elestem a művészettörténelem „reformálásának” érdemétől, érzem be – mérsékeltem magam – a reformátor, az újtó tettének felmutatásával. Hiszen ez sem akármilyen feladat – feltéve, hogy Fülep annyira ismeretlen, mint amennyire már akkor sejtettem, vagy hogy úgy rekesztették ki szellemi életünkéből. Descartes helyett majd belőle fogok doktorálni, végeztem el magamban még azon az éjszakán, tézisemben koncepciójának tudományelméleti és tudománytörténeti jelentőségét méltatandó...

Vasárnap, Worringerről megfélekedve, már ezzel az elhatározással vettem elő a „Magyar művészet”-et és olvastam el újra, most már nyugodtabban, gondolkozva is fölötte, csak a magatámasztotta és egyre fokozta lelkesedéstől ragadtatva. És másnap Karay Gyula előtt is e szándék kinyilvánításával tettem hitet mellette.

II.

Napját nem tudom, de biztos, hogy 1942. június 28-a és július 4-e között indultam el Fülep Lajos felé...

A „Magyar művészet” mellé „Nyugat”-beli Dante-töredékét is megkaptam olvasni Karaytól. A többi írása után viszont már kutatni kellett, mert Karaynak nem voltak meg, s főképp mert Nietzsche-tanulmányán és a „Művészet és világnézet”-en meg a „Nyugat”-ból kiáshatókon kívül ő sem ismert Füleptől egyebet. A Nietzsche-fordítást, előtte a hosszú bevezetővel, megtaláltam a Múzeum körúton. A „Művészet és világnézet”-et úgy írtam ki az „Ars Una”-ból – egy hétig körmöltem

rajta a Széchényi Könyvtárban. Az „Ars Una”-ban olvastam először recenziót is Fülep Lajostól, és itt láttam idézeten is legelőbb. – A recenziók valamelyike Lehel Ferenc könyveiről szólt. – Innen jegyeztem meg Lehel nevét és figyeltem attól fogva könyveit, amelyek egyikében („Ecce criticus”) rátaláltam a Fülep recenziójára válaszoltakra. Szánalmas írás. De az Alexander Bernát ismertetésén kívül ilyenül is talán az egyetlen a „Magyar művészet”-ről, ill. Fülepről, a könyv megjelenését közvetlen követő időben.

Mondanom sem kell, mennyire nekilódult Karay barátom is gyűrűzőzésem látán. Tervezett, lótot-futott, kiadókkal tárgyalt. Sürgősen ki szeretne volna adni újra Fülep addig napvilágot látott dolgait. Gombos Gyulával, a „Magyar Út” szerkesztőjével szövetkezett erre, s engem is ostrom alá fogott ismét. Azzal érvelt, hogy ez most már nem gyakorlati föladat, nem művészetpolitika, segítsek tehát nekik. Különbösen se tudott beletörődni abba, hogy csak másfél-két év múlva álljak elő Füleppel. Követelte, hogy máris írjak felőle – akármit, akárhogy, hogy a majdani egy-két kötet útját egyengessem. És szorgalmazta ezt egy, a szárszói nemzetpolitikai és népi irodalmi konferencia mintájára ősszel megtartandó képzőművészeti konferenciára való tekintettel is... Szinte mindennapos civódásunknak katonai behívás vetett véget. Augusztus 2-án átképző tanfolyamra vonultam be.

Hajmáskérre néhány könyvet is vittem magammal, és legalább annyit forgattam azokat, mint a korszerű tüzérségi ismeretekre okítókat. Sőt az íráshoz is kedvet kaptam. Hamarkodva, inkább csak nyelv- és írásgyakorlatul, egy tanulmányt kezdtem el ilyen címmel: Fülep Lajos helye művészeti irodalmunkban. De nem boldogultam vele. Hiszen nem ismertem eléggé sem esztétikánkat, sem művészet-történelmünket; s magát Fülepet, azaz koncepcióját sem annyira, hogy első neki-ruhaszkodásra ilyesmit megírhattam volna. Abbahagytam tehát és sürgősen megküldtettem magamnak Karayval a „Magyar művészet”-et, hogy a még Hajmáskéren töltendő egy hónap alatt – Riegl, Schmarsow-t, Wölfflint s a többi magammal vitt idegent félretéve – egyes-egyedül azzal foglalkozzam.

A „Magyar művészet” első olvasásakor tulajdonképp csak megláttam Fülepet. Fölfognom Hajmáskéren adatott meg, de teljes nagyszerűségében ott sem. Ahhoz világosabban kellett volna látnom tudománytörténeti szituszát. De ha a tudóst nem is sikerült még azonmód megragadnom, a műben megnyilatkozó ethoszt, szellemi magatartást már akkor maradéktalanul megértettem.

Sőt mi több, magamév is tettem, az övével csaknem azonos föladat parancsára. Formájára legalábbis ugyanolyan probléma előtt álltam, mint amilyen előtt ő állt annak idején. Néki Lechnerben, Izsóban és Szinyei Merse Pálban a nemzeti, a magyar képzőművészetet kellett fölfedeznie; nekem az ő koncepciójában a tudományos magyar művésztörténelmet. S ha ő fölfedezettjei művészetének nemzeti karakterén kívül egyetemes jelentését is föltárta, hát az én problémám sem merült ki tanítása tudományos voltának egyszerű bizonyításában. Egyetemes tudománytörténeti jelentőségének demonstrálása is reám várt. Nos, ehhez kellett a Fülepével rokon magatartás: az övéhez fogható elszántság, szigor, kérlelhetetlenség minden addig szentesített nézettel szemben. Mert Fülep előtt is volt művésztörténelem e hazában, de rá kellett olvasni, hogy tudománytalan; és mert szembesíteni kellett koncepcióját az 1918-ban jelentkezett Dvořák-félel, és ki-

mutatni emerről, hogy nemcsak később jött, de elvi megalapozottság tekintetében is mögötte maradt a Fülepének.

Mialatt Fülep-problémámat imígyen kerekítgettem, Karay se vesztegelt. Nyolcad-tized magával egy kiállítást hozott össze, megírt néhány cikket, s az őszi népművészeti konferencia körül tevékenykedett. Mindezekről egy hosszú levele tanúskodik. Ebben arról is ír, hogy ősszel majd nekem is előadást kell tartanom – Fülep Lajosról, természetesen...

Hajmáskérről szeptember végén szabadultam. Leszerelés után ott folytattuk Karayval, ahol abbahagytuk. De már nem álltunk oly mereven egymással szemben. Sikerült megértetnem vele, hogy nem elég egyszerűen kijelenteni valamit, hanem bizonyítani is kell azt ahhoz, hogy másokat is meggyőzhessünk felőle; s hogy a művészettörténelem tudománytörténeti vizsgálata nélkül lehetetlen a Fülep-problémát egyik napról a másikra földolgozni. És belátva, hogy amúgy is meg kell ismerkednem tágabb hazámmal – hazán ehelyütt a Fülep írásából megsejtett szellemi toposzt, magyar szellemisséget, nemzeti kultúrát értve – magam is engedtem valamit Karay unszolásának. Eljárogattam vele művész-összejövetelekre, s a Sinkaék szerdai találkozóira.⁴ Gombos Gyula mellé szegődtem segíteni a Fülep írásainak újrakiadásában. S Fülepen kívül, ugyancsak Karay ösztönzésére, foglalkozni kezdtem Medgyessy és Boda Gábor szobrászatával, és egyáltalán az élő magyar képzőművészettel.

Ez a sokat akarás azonban mindenféle akadályba ütközött. A hivatal miatt nem igen járhattam könyvtárakba előkeresni Fülep folyóiratokban lappangó írásait. A Fülep koncepciója történeti szitusának meghatározásához rekonstruálnom kellett a művészettörténelmi gondolat útját, de hiányzott sok hozzá való könyv, legtöbbjét úgy kellett összekeresnem az antikváriumokban. Időm sem volt elég a stúdiumhoz. Meg aztán írásról írásra közelebb kerülvén Fülephez, egyre vakmerőbbnek tűnt vállalkozásom. Nőttön-nőtt előttem a tudós s az ember és a földadat. Én meg félszeggé, bátortalanná váltam velük szemben. Voltak napjaim, amikor tudatlanságom, fölkészületlenségem tudatában őszintén sajnálkoztam afelett, hogy ilyesmire adtam magam; sőt még afelett is, hogy egyáltalán tudományos pályát választottam. Ilyenkor nem dolgoztam, de mert a feladattal már szinte alkatilag összeforrtam, újra és újra nekikeseredtem a stúdiumnak. Kevesebb lelkesedéssel perse, már-már csak kötelességből.

Lohasztotta kedvemet a kiadás bizonytalansága is. Karay és Gombos a „Magyar Élet”-re építettek, Püski Sándorra. Ő viszont nemhogy a tervezett két-három kötetet, de még a „Magyar művészet”-et se vállalta. Egyébként „Szárszó” mintájára a „Magyar Élet” rendezte volna a fennebb említett ankétot s a vele egybekötött kiállítást is. Ám ezek is szépen elmaradtak, ha nem csalódom a népiek egyenetlenkedése miatt. Akkoriban alakult meg formálisan is a Sinka csoportja, a „Magyar hatodosok”...

A rendszeres stúdiumot pótlandó, hogy mégis Füleppel foglalkozzam, kutatni kezdtem, hogy mi nyomot hagyott szakirodalmunkban, hogy mi hatása volt. A kutatás nem sok eredménnyel kecsegtetett. Ha egyetemi éveimben sem esztétikai, sem művészettörténelmi előadásokon nevét se hallottam, ugyan miért emlegették – idézgették volna írásban! Itt-ott mégis találkoztam vele lexikonon s a már említett Lehel-féle könyvön kívül is: Mitrovics Gyula egyik könyvében („A magyar

esztétikai irodalom története”), Genthon „Az új magyar festészet története” című munkájában és néhány doktori értekezésben. De hiába kerestem ott, ahol leginkább helye lett volna: Gerevich Tibor tudománytörténeti tanulmányában... Szóbeli értesülések is érdekelték. Mátrai Lászlót, Joó Tibort, László Gyulát kérdezgettem Fülep felől, s fiatalabbakat is: a nemrég végzett Radocsay Dénest, Szigeti Józsefet... Ők is éppen csak tudtak róla, de hogy tulajdonképp mit is művelt a tudományban, arról bizony nemigen volt fogalmuk. Pedig mennyire kellett volna a segítség, a támasz, és éppen akkor! De nem jött sehonnan, s én továbbra is egyedül maradtam akkorra már véglegesen megfogalmazott problémámmal. Nem csoda, hogy szabadulni szerettem volna tőle. Úrügylül erre Böhm Károly frissen megjelent esztétikája szolgált. Egy időre abba temetkeztem bele. De az is csak olaj volt a tűzre. Tanulmányozása közben azon kaptam rajta magam, hogy benne mindent Fülepre vonatkoztatva olvasok. S ettől kezdve ugyanazt figyeltem meg minden más művészettudományi könyvvel a kezemben, és éreztem, hogy Füleptől immár sohasem szabadulok.

III.

December elején az egyetem fölszólított, hogy sürgősen írjam meg, láttamoztasam professzorommal és juttassam el a dékánhoz az Országos Ösztöndíj Tanácsnak szóló tanulmányi beszámolómat. Erről bizony én teljesen megfeledkeztem. Mintha nem is lett volna ösztöndíj, hónapok óta rá se gondoltam. Így jártam egyébként iparendéylemmel is. Csak novemberben kezdtem utánajárni, kiderítvén, hogy papírjaimat még mindig nem küldték fel Kolozsvárról.

A beszámoló kényes dolognak ígérkezett. Ösztöndíjamat nem éppen arra használtam, amire kaptam. Ami meg Fülep-problémámat illeti, biztosra vettem, hogy csak ártani fogok magamnak azzal, ahogyan vele előhozakodom. De másképp sehogy se ment. Öröm a beszámoló másolatát. Íme mi található benne:

„Folyó év júniusában avval jöttem fel a fővárosba, hogy az itt található művek alapján szemtől-szemben tanulmányozzam a századforduló előtti és utáni irányzatokat s különösen a francia impresszionizmust; és hogy a nagybányai és az utána következő magyar festészetnek az egykorú európai művészeti törekvésekhez való viszonyát megvizsgálva a magyar képzőművészet szellemtörténeti jelentésére rátapinthassak. – Sajnos a rendelkezésemre álló anyag mindkét tekintetben sokkal silányabbnak bizonyult, hogysem eredeti célomnál megmaradhattam volna. A múzeumainkban található képanyagban távolról sem ismerhetni fel a XIX. és XX. századbeli európai képzőművészet arculatát; a mai magyar képzőművészet megéppenséggel fölismerhetetlen, hogy azt ne mondjam, teljesen hiányzik múzeumainkból, képtárainkból.”

„Így történt, hogy hátat fordítva múzeumainknak kapcsolatot kerestem az „élő” magyar képzőművészetrel – az új magyar szobrászattal elsősorban, miután a véletlen jobbára szobrászokkal hozott össze. Megismertem Medgyessy Ferencet s a köréje csoportosítható fiatalokat: Boda Gábort, Kerényi Jenőt, Tar István, Mikus Sándort és Jónéhány festőt meg grafikus, akik ma, „iskolán”, „művészetpolitikán” kívül, jószerével egymaguk képviselik e téren a „magyart” s a „művészetet” természetlen újklasszicizmusunkkal s a mindenkori közepszerűséggel szemben.”

„Az „élő” magyar művészettel esett eme ösztönzésekkel teli találkozás jelentőségét e pillanatban képtelen vagyok felmérni. A szemléletieken kívül megoldásokat követelő problémákkal gazdagított. Hogy csak a legfontosabbat említsem: a „magyar művészet” problémájával, amely eddigi általános jellegű kérdéseim mellett alig jutott szóhoz, míg ma érdeklődésem középpontjában áll.”

„Itt kell megemlítenem, hogy a fenti körülményen kívül nagy része volt ebben Fülep Lajos „Magyar művészet” címen 1923-ban megjelent, de érthetetlenül agyonhallgatott tanulmányainak is. Sok tekintetben állíthatom: ha csak e tanulmányok fölfedezéséről számolhatnék is be, akkor is eredményesnek könyvelhetném el tanulmányutamat, mert ezalatt fedeztem fel e páratlan értékű írást. Képzőművészeti irodalmunkban ez az egyetlen feltétlen tudományossággal megírt történetfilozófiai és szellemtörténeti háttérű mű, amelynek méltó helye Burckhardt, Riegl, Wölfflin, Strzygowski, Schmarsow, Worringer, Dwořák, Tietze és hasonló művei mellett volna. Fülep Lajosban öntudatosul a magyar művészettörténeti gondolkodás, s így vele válik tudománnyá mindaz, ami előtte és utána csupán adatgyűjtésnek számít... Hogy aztán miért kell ilyesmire magától és egész véletlenül rájönnie egy magyar művészettörténész egyetemi hallgatónak, az nem tartozik e beszámolóba...”

„Tanulmányaimat, amelyek magvát a magyar művészet problémája képezte, augusztusban félbe kellett szakítanom. E hó 2-án katonai szolgálatra vonultam be. Ez szeptember 26-ig tartott. Október 1-én pedig, megélhetésemet biztosítandó, véglegesítettem magam tisztviselőként egy fővárosi vállalatnál. Ámde azóta is folytatom újrakezdett tanulmányaimat. Behatóan foglalkozom Medgyessy és Boda szobrászatával, valamint Fülep műelméletével. Egy-egy ezekről szóló tanulmányban foglalom össze eredményeimet. Ezzel párhuzamosan természetesen tovább képzem magam – sajnos, idegen nyelvű könyvek alapján. Mert a Fülep Lajosét kivéve magyar műelmélet ugyanis nincs. (Erről ugyancsak tanulmányutam győzött meg, mely alatt, míg értékesebbnél-értékesebb idegen művekkel gyarapíthattam kis szakkönyvtáramat – egyetlen számottevő magyar könyvet se találtam.) Továbbképzem magam, most már iskolán kívül, tudományos életcélom megvalósítása érdekében – több hittel, több hivatástudattal, amelyben a közoktatásügyi minisztérium jóvoltából végzett önálló munka sokszorosán megerősített.”

„Amennyiben nem hallgattam művészettörténelmet a trianoni országrészbeli egyetemeken; és amennyiben a hivatalos helyek és személyek megkerülésével végeztem tanulmányaimat – érzem: ellenkezésbe jutottam ösztöndíjam rendelkezésével s így a közoktatásügyi miniszter szándékával is. Erre csak azt felelhetem, hogy ez az ellentét semmivel sem nagyobb annál, amely az említett helyek s az én szerény tanulmányi céljaim között fennállt. Kifejezetten a budapesti egyetem művészettörténeti katedrájára gondolok, ahonnan egyébként művészetpolitikánkat irányítják, vagy legalábbis irányították húsz esztendőn keresztül. Míg föl nem kerültem a fővárosba, bár hallottam neoklasszicizmusunkról, fogalmam sem volt arról a veszélyről, amelyet ez a hely művészeti életünkre nézve jelent. Mihelyt azonban rádöbbentem, megértettem azt is, hogy ilyenformán elméletben sem várhatok épületeset onnan, és kötelességemnek tartottam fel nem venni a kapcsolatot az említett egyetemmel. Különben is fölöslegessé tette azt Fülep felfedezése s a német műelmélettel való foglalkozás, mely messze fölülmúl egy-egy többé-kevésbé lexikális jellegű egyetemi előadást.”

Beszámolóm leglényege magánlevelezésemben is belekerült. Pontosan egy hónappal korábban, 1942. november 30-án írtam valakinek Kolozsvárra: „Karácsonyra megleplek téged is néhány könyvvel... elhatároztam, hogy szerzek neked egy „Fülepet” – hadd lásd, hogy milyennek képzelem el én a művészettörténelmet: a filozófia s a művészettörténet házasságát, amelyből Fülep könyve is született. Remekmű! Egyedülálló a magyar szakirodalomban. Benne öntudatosul a magyar művészettörténeti gondolkodás. Füleppel születik meg a magyar művészettörténelem – vele válik tudománnyá. Az, ami Fülepig e téren nálunk történt, semmi, úgyszintén az is, ami utána következett. Sajnálom, hogy oly későre találkoztam vele!”

Visszatérve a beszámolóra, azért idéztem teljes egészében, hogy lássék, mi maradt meg belőle mire két év múlva az 1941/42-es tanévi ösztöndíjakról szóló miniszteri jelentés elkészült.⁵ Mert csaknem mindenestől elsikkasztották... „Lőrincz Ernő bölcsészethallgató művészettörténeti tanulmányútra kapott belföldi ösztöndíjat. Eredeti célja volt a századforduló előtti és utáni művészeti irányzatoknak s különösen a francia impresszionizmusnak tanulmányozása. Meg akarta továbbá vizsgálni a nagybányai és az utána következő magyar festészetnek az egykorú európai művészeti törekvésekhez való viszonyát. A háború veszélyei okozta nehézségek miatt azonban a rendelkezésére álló anyag alapján tanulmányi köre csak a francia impresszionizmusra és a spanyol képírássra szorítkozhatott, de érdeklődése középpontjában a magyar művészet maradt. Azóta főként a mai szobrászművészettel foglalkozik behatóan. Eredményeit egy erről szóló tanulmányban foglalja össze.” Mindössze ennyi olvasható a hivatalos kiadványban – Fülepről persze semmi (rőla még ilyen formában sem maradhatott fenn pozitívum, ahová elért Gerevich Tibor keze, aki ugyanis tagja volt az Országos Ösztöndíjtanácsnak).

Beszámolómban a művészeti életünkben fél esztendő alatt tapasztaltak is hangot kaptak. Karay örömmel hallotta ki ezeket belőle. Velük vigasztalódott némileg azért, hogy az ószról télre halasztott népi képzőművészeti demonstráció – a „Magyar Élet” visszakozása következtében – végül is elmaradt. Ezeknél is jobban örvendett azonban a Fülepről elmondottaknak. Ő erősen hitt a betűben. S mivelhogy beszámolóm félig-meddig nyilvános megmutatkozás volt, többet adott rá, mintha csak baráti körben hangzott volna el. Valamilyes ígéretet is kiolvashatott belőle arra nézve, hogy alkalomadtán nem vonakodnék már írni is Fülepről.

IV.

Az alkalom nem sokáig váratott magára. Egy újabb értekezlet képében kínálkozott. Padányi Gulyás Jenő készítette. – Padányi építész volt, a népi építészeti fölhasználásával megteremtendő nemzeti építészeti gondolatának egyik hordozója; az „Építészeti” c. évnegyedes folyóirat szerkesztője és akkoriban országgyűlési képviselő is. Az illetékes kormánytényezők megbízásából ő szervezte, majd ő prezideálta is az értekezletet az ún. „Egyesületközi Együttműködés” helyiségében (innen az „EKE”-értekezlet elnevezés, így emlegették és írtak róla akkortájt).⁶ Az értekezletet 1943 január végén hirdették meg. Fölhívással fordultak a különféle művészegyesületekhez véleményüket, javaslatukat kérve. A kapott válaszokat aztán sokszorosították, s március 9-én, az alábbi újabb fölhívás kíséretében, szétküldték az értekezletre meghívottaknak:

„Az „Egyesületközi Együttműködés” az érdekelt körökkel való előkészítés alapján folytatólagos értekezlet rendez a magyar képzőművészet kérdéseiről. A tárgyalások során elsősorban a következő kérdések kerülnek megvitatásra:

1. Mik a legsürgősebb teendők a képzőművészet felvirágoztatása érdekében?
2. Miképpen tudna a magyar képzőművészet a magyar közízlés és öntudat fejlesztése munkájában hathatósan résztvenni?
3. Szükség van-e és milyen mértékű irányításra a képzőművészet terén?
4. Kell-e képzőművészeti kamara?
5. A képzőművészet és a film.

Ezekre a kérdésekre vonatkozó állásfoglalásukat a magyar képzőművészek egyesületei írásban is beterjesztették. Az egyesületek véleményét és javaslatait mellékelten átnyújtjuk az értekezlet összes résztvevőinek, hogy ezek ismeretében vegyenek részt az anketon s felszólalásaik ehhez kapcsolódjanak.

Az értekezleten minden egyesület vezérszónokot állíthat, aki legfeljebb negyven perces előadást tarthat. A vezérszónok előadása után általános vita következik, melyben mindenki legfeljebb öt perces felszólalással vehet részt.

Az értekezlet eredményét az EKE elnöksége az illetékes kormánytényezők elé fogja terjeszteni.”⁷

Az egyesületieken kívül két egyéni nyilatkozat is szerepelt a sokszorosítottak között: a Boda Gáboré és a Karay Gyuláé. – Boda a népit jobbra történelmi értelemben vette, s ősi, népvádorlás kori formáiban asszimilálta. Karay még csak programul vállotta a népművészet nemzetivé fejlesztését, ahogyan Füleppel Lechnerről olvasta. De mindketten ugyanazt akarták. S ez sodorta őket mind Sinkáké felé, mind Padányi felé is, akivel jóval előbből kapcsolatban álltak. Én akkor hallottam először Padányiról, amidőn Karayék kapacitálni kezdtek arra, hogy Füleppel már ezen a konferencián előálljak; s csak hetek múlva találkoztam vele, a konferencián, amelyre, barátaim jóállása mellett, programon kívüli előadóul, idegenből jöttként, teljesen ismeretlenül, meghívtam – az ugyancsak ismeretlen Füleppel Lajosról fölolvadni. Padányi ti. Füleppel magát sem ismerte...

Bármennyire elképzelhetetlen volt, hogy a konferenciát az elmélet, a művészet-tudományok képviselői nélkül tartanák meg, tetemrehívásra készülvén, az invitációt csak úgy fogadtam el, ha azok is ott lesznek, akiken majd Füleppel sorsát számon kérhetem. És miután Karayék biztosítottak efelől, előkerestem hajmáskéri jegyzeteimet és nekiláttam a munkának.

Mindössze három-négy jobbadán éjszakával kalkulált hetem volt a kétívnyi dolgozat megírásához és úgyszólván semmi gyakorlatom. S ráadásul nagyot akartam: ügyszó, Füleppel méltót! Csak írás közben derült ki aztán, hogy mennyire készületlenül vállalkoztam a feladatra. Karay biztatása nélkül lehet, hogy meg is hátrálok előle. Neki olvastam fel részletekben a kínosan írottakat, akinek csak az volt a fontos, hogy Füleppelről szóljanak, s ezért mindent jónak talált, mindent megdicsért. Én meg tiltakozás nélkül fogadtam a bátorító s talán áltató dicséretet, nehogy föltámadjon a kritikus bennem, és menten abbahagyassa az üggyel-bajjal írást. – Szükségem volt a bátorításra egyéb okon is. Akkoriban kaptam meg az engedélyt s a pénzt az üzletalapításhoz, és döntenem kellett: Pesten maradok-e, féllábbal az életben, féllal a tudományban, avagy visszatérek Kolozsvárra, ahol

egyelőre csak jövőm anyagi megalapozására gondolhattam... Abban, hogy az itt maradást választottam, Karay biztatásának is szerepe volt...

Az értekezletet március elejére hirdették meg. Előkészítése azonban akadozott. Aránylag kevés egyesület reagált a fölhívásra, s az sem ismertette mind idejében állásfoglalását az intézőbizottsággal. Úgyhogy már azt rebesgették, hogy meg se tartják, aminek én örvendtem is, mert hiszen március elején még csak dolgozatom felénél tartottam, és egyáltalán nem voltam megelégedett vele. Mégis, még mielőtt a második fölhívást szétküldték volna, negyedikére hirtelen összeverbuválták a meghívottakat.

Az ülés kiábrándító volt. Képzőművészetünk sorskérdései helyébe egy lármás csócselék megélhetési problémái kerültek... Az elmélet, a tudomány? Valamilyen Spenglerből vett idézetekkel teletűzdelt zavaros programbeszédben jelentkezett...⁸ Esztétikus, művészettörténész, a spengleriánuson kívül egyetlenegy sem! S művész is alig. Medgyessy Ferencet s a Karay révén megismerteket kivéve csupa obskurus műcsarnoki kiállító... Rendezési hiba volt-e vagy más oka volt, hogy az értekezlet ide süllyedt, nem firtattam. Már csak azért sem, mert nekem így volt jó – magyarázatul abbeli elhatározásomra, hogy a konferencián való további részvételtől elállva, abba hagyom a felolvasásra szánt dolgozatot. (Bántam, igen megbántam, hogy hamarkodva máris nyilvánosság elé akartam keríteni problémámat ahelyett, hogy érlelődni hagytam volna még, és hogy a nyelvbe s az írásba is beletanultam volna.)

Karay és Boda nem értettek egyet elhatározásommal. Belátták ugyan, hogy tudósaink távolmaradása következtében fölolvasásom jórészt célját, értelmét veszítette, de így is alkalmasnak találták arra, hogy Fülepre a figyelmet fölhívja. Padányira való tekintettel se helyeselhettké visszalépésemet. Ám legfőképp az értekezlet eredeti gondja miatt tartóztattak volna. Hiszen ők is látták, mily elenyésző kisebbség vagyunk azok, akiket valóban a magyar művészet sorsáért való aggodalom mozgósított. – Néhány napig ellenkeztem velük, majd beadtam ismét a derekamat. Nem mintha éppen ők bírtak volna rá a maradásra. Hanem azokban a napokban, gyámoltalanságom tudatában, mélyen érezni kezdtem a Füleppel való személyes kapcsolat szükségét; s a felolvasást attól fogva első határozottabb lépésül tekintettem a feléje vezető úton. Tulajdonképp ezért döntöttem tehát úgy, hogy megtartom, még ha befejezetlen marad is, aminthogy tényleg csonkán olvastam föl 1943. március 24-én, a konferencia második ülésén.

Ez a második jóval népesebb volt az előzőnél. Híre kélt ugyanis, hogy ezen fogják megszavazni a képzőművészeti kamara fölállítását. A hírt félreértés szülhette, mert akkorra a második fölhívás szétküldetett, s abból tisztán kiolvasható volt, hogy az értekezleten eldönteni semmit sem lehet; az értekezlet ankét csupán, eredményeit (a kérdéseit illető állásfoglalásokat, véleményeket, javaslatokat) írásba foglalják és eljuttatják az illetékes kormánytényezőkhöz. De szándékos félrevezetés is lehetett avégből, hogy minél nagyobb legyen a csődület, hátha ezzel valamiképp befolyásolni lehet a dolgok menetét. – Karay megneszelte a mozgolódást, és mindenre elszántan maga is készülődött. A kamarát leginkább ellenző főiskolai ifjúságot állította sorba azzal, hogy ha szükség lenne rá, akár szét is vereti vele a konferenciát. Ilyképpen ő is meglehetősen növelte az ülésezők számát.

Egyébként a főiskolásokból rekrutálódott az én gyér közönségem is. Ha néhányuk oda nem figyelt volna fölolvasásomra, hallgatóságom, Karayékat nem szá-

mítva, mindössze két fő lett volna, annyira csupán az értekezlet közvetlen gyakorlati kérdései érdekelték a jelenvoltakat. Ez a kettő pedig az elnöklő P. Gulyás Jenő volt és egy másik építész, Králik László. Egy ideig ugyan harmadikul másvalaki is figyelemmel kísérte a felolvasást, professzorom veje, Dr. Avedik Félix,⁹ maga is valamilyen kamara-tervezetnek a szerzője. Ő Kolozsvárról ismert. Örömmel fedezett föl, s mihelyt meghallotta, hogy felolvasok, büszkén mutatott be a mellette ülő Králik mérnöknek – apósa „tanársegédjeként”... Hogy nem mutatott volna be, ha sejti, kiről és miként fogok szólni, abból gondolom, hogy fölolvasásom közben eltávozott, s vissza se tért, ámbár abban volt, hogy az ő tervezetét fogják aznap megszavazni...

Hát imígyen kárpótolt a véletlen esztétikusaink és művészettörténészeink távolmaradásaért! Egyikükhöz csak eljutott azon frissiben a híre annak, hogy érkezett a művészettudós Fülep Lajos sorsa számonkérésének az ideje. Soha nem is bocsátotta meg professzorom EKE-beli szereplésemet. Pedig Fülep felőli nézeteimet tanulmányi beszámolómból is ismerhette és sejtette belőle azt is, hogy nem fogom sokáig elhallgatni őket.

Fölolvasásom Padányit, aki Fülepről sohasem hallott, valósággal lázba ejtette. Nyomban följegyezte címét, hogy legalább a konferencia záróülésére meghívja. Kérte, hogy szerezzem meg neki a „Magyar művészet”-et; s lapszerkesztőként melegen tudakolta, milyen publikálható írásai lehetnek Fülepnek. Králik mérnököt is fölvilanyozta a felolvasás. Az egyedülálló tudós Fülepben apja hírből ismert, rendkívül tehetséges gimnáziumi tanítványát vélte fölismerni, s ő is kért egyet könyvecskéjéből. – Miközben én kettejükkel a pulpitusnál időztem, Karay a fiatalokkal elegyedett beszélgetésbe. Addig ők se tudtak semmit Fülepről, és ámuldoztak a felőle hallottakon.

A fölolvasás rám is meglehetősen hatást gyakorolt. Ennek jellemzésére hadd idézzem az ülést követő napon kelt egyik levelem néhány mondatát: „Fogalmad sincs, mennyire ösztönöz ezen első komolyabb lépés, amelyet Fülep rehabilitálása érdekében tettem! Rövidesen követni fogják mások is, remélem – mihelyt fölveszem vele a személyes kapcsolatot. A mostaninak alapján megírnám róla tervezett nagyobb tanulmányomat, s kiadnám végre művészettudományi és művészettörténeti munkáit, amivel aztán megnyugodnék.” Várhattam-e ennél többet felolvasásomtól – és éppen akkor, amidőn ismét lehetőség nyílt a Fülep dolgainak kiadására?

Egy idő óta ti. Karay egy fiatal nőt emlegetett, aki Budán könyvkiadásra rendezkedett be. – Petrovics Ilona. Felvidékről jött. Művelt, agilis. Kezdhetnénk vele valamit. Első hallásra nemigen hittem Karaynak. Olybá vettem, hogy csak a felolvasásra szánt dolgozat befejezésére akar serkenteni, miután sűrűn hangoztatta, hogy majd azzal kell megnyernünk Petrovics Ilonát is. De a mondottak igaznak bizonyultak. Ezért írhattam idézett levelemben annyi bizodalommal a kiadás felől. S ezért lehetett oly komolyan szó a kiadásról a Fülepnek megírandó levelemben is. Ezt egyelőre csak gondolatban formálgattam, mivelhogy, bár túljutottam rajta, továbbra is fölolvasásom foglalkoztatott. Át kellett fésülnöm és gépbe kellett mondanom, hogy a következő ülésen nyomtatásra készen adhassam át a konferencia rendezőségének.

A második ülés, az előjelek ellenére, botrány nélkül ért véget. Így hát megtarthattuk a harmadikat is. Ez március 30-ra esett. Közönsége az előzőénél jóval kisebb és érdektelenebb is volt. Nem csoda! A konferenciából akkorra már sokan

kiábrándultak. Hogy mennyire alatta maradt rendeltetésének, arra épp ez alkalommal döbrentett rá mindnyájunkat Miháltz Pál – az értekezlet egyetlen nívós fölszólalásával. Ebből a szikár, törekeny, szerény, halk szavú emberből maga a létében fenyegetett művészet szólt. De nem a kétségbeesés hangján. Méltósággal, okosan, egyszerűen – ügyszó illón...

V.

Fülepnek szánt levelemet két hétig hordoztam, formálgattam magamban, míg papírra vettem s 1943. április 4-én föladtam.¹⁰ Mintha megéreztem volna, hogy egész életre szól. Bemutakozás volt, addigi szellemi magam története, beszámoló a konferenciáról, elszegődés rehabilitálására – és segítségkérés a vállalt föladat-hoz... Formájára-nyelvére: egy elemista levele tanítójához.

Néhány napi szorongó várákozás követte. Fölkészültem pedig a „legrosszabbra” is: „...pillanatnyilag a Füleptől remélt válasz is nyugtalanít – írtam ismét akkori kolozsvári levelező partneremnek – bár úgyszólván semmit se tettem függővé tőle. Könnyebbséget jelentene, nem tagadom, közreműködése abban, amit magamban föltettem, – és nem hinném, hogy megtagadná tőlem... De ha mégis megtagadná, nem esnék kétségbe. Legfeljebb több fáradsággal jobb eredményt érhetnek el... végeredményben tehát csak azért izgulok, hogy egyáltalán válaszolni fog-e. Pedig ez is oktondiság. Nem tételezhető fel róla, hogy szó nélkül hagyna egy ilyen levelet...”

Nem is hagyta szó nélkül. A várákozás hatodik napján egy minden reményt fölmúló ígéretes válasz érkezett Zengővárkonyból – mögötte egy teljesen más ember képével, mint amilyent magamnak a felőle addig hallottakból megalkothattam. Elvonultságban elapadt, meddő szellemiségnek, csalódottságnak, pesszimizmusnak, keserűségnek-savanyúságnak nyomát se leltem a levélben...¹¹ Ez meg-hökkentett! Akárcsak első pillantásra szigort, fegyelmet, rendet, erélyt sugárzó írása maga... Hát mi szüksége ennek az embernek elismertetésre, rehabilitációra? Mit ne lenne képes elérni, ha akarná? Hisz ugyanaz a szuverén valaki, akinek „Magyar művészet”-e mutatja! Akkor hát miért fogadja el a céltalan, értelmetlen gesztust, és kötelezi el magát a neki botorul segíteni akarónak?

Fülep válasza a legjobbkor jött – két nappal annak előtte, hogy reménybeli kiadó-jával, Petrovics Ilonával megismerkedtem. Ekképp az EKE-beli dolgozaton kívül magammal vihettem a Karay közvetítette első találkozóra. Erre Gombos Gyula is eljött, akivel ugyanúgy osztoztunk volna Fülep dolgain, mint korábban terveztük. Ő az irodalmiakat és a publicisztikaiakat, én a művészetieket gondoztam volna. Petrovics Ilona valóban olyannak látszott, amilyenek Karay festette. A magammal vitt s felolvasott dolgok türelmes meghallgatása után még ráfizetés árán is késznek mutatkozott a kiadásra. Nála lelkesebb, ideálisabb társat keresve se találhattunk volna magunknak. – A következő napokon néhányszor összejöttünk még a részletek és egy zengővárkonyi látogatás megbeszélésére. Május közepén utaztunk volna le Fülephez egy nemrég még álmodni sem mert kiadói programmal.

Mindezek felől Kolozsvárról tájékoztattam Fülepet, ahol éppen hivatali szabadságot töltöttem. Minden tartózkodást, aggályt félretéve (a beteg szokott így

megmutatkozni orvosának vagy a bűnvalló a gyóntatószékben) onnan kelt levelem¹² kíséretében elküldtem neki, bírálatát kérőn, EKE-beli dolgozatomat.¹³ Ezt a Petrovics Ilonával eltökélt sajtóelőlkészítés kezdetéül a „Magyar Csillag”-ba szántam.

Kolozsvárról május legelején tértem vissza tele ügy iránti optimizmussal. Nem sokkal ezután zárult a konferencia Antal István miniszter¹⁴ jelenlétében. A záróülésem a közönség már csak asszisztált. A rendező EKE egyik funkcionáriusa, Kristó Nagy István, fölolvasta a kormányzerveknek megküldendő emlékiratot – benne az értekezleten „ellentmondás nélkül elhangzottak”-kal. Miniszterünk pedig megígérte, hogy ősszel egy újabb, minden bizonnyal eredményesebb értekezletet fog összehívni Lillafüredre. A tapasztaltak birtokában különösebb emóció nélkül fogadtuk a bejelentést. Lillafüredtől se vártunk sokkal többet...

Az igazi emóciót azokban a napokban egy levelezőlap¹⁵ váltotta ki belőlünk. Fülepe Pestre készült. Ennek hírért hozta a lap, s a zengővárkonyi templomnak és paplaknak a képét. Fülepe megelőzött bennünket.

Egy későbbi értesítéséből¹⁶ megállapíthatóan 1943. május 19-én már fönt lehetett, mert azt s az utána következő két napot jelölte meg olyanokul, amelyek valamelyikén a 457-144 telefonszámon föl hívhatom. A szám Füst Miláné volt. Fülepe nála szállt meg. Amíg itt volt, kétszer találkoztunk: 20-án vendéglátójánál, amikor megismerkedtünk, és másnap, Petrovics Ilona társaságában, Karay Gyuláéknál.

Robusztus, egyszerű, valami megnevezhetetlen derűt árasztó természetként – igen: mintegy békés természeti, kozmikus jelenségként tűnt föl életemben. Jelenléte empirikus, személyes voltán túl is reprezentált valamit, miként írásai is a csupán betűből, szóból érthetőn kívül. A fajta az egyedben... Világnézeté kiteljesedett szellem legjelentéktelenebb moccanásában is. Transzcendentális töltésű valaki... És legkevésbé sem volt idegen. Mintha már találkoztunk volna valahol. Csak jóval ezután fedeztem fel a közte és a volt kolozsvári román professzorom, a költő-filozófus Lucian Blaga közti rokonságot, hasonlóságot. Később aztán másokkal is rokonítottam: Széchenyivel és Böhm Károlyunkkal...

Ahogy első levelemre írásban, ugyanúgy reagált most szemtől-szemben vállalkozásunkra. Készséggel állt rendelkezésünkre mindenben. A Karayéknál együtt töltött órák alatt szívesen válaszolt az írásai, főképp a „Magyar művészet”-tel kapcsolatban kérdéseimre, amelyekre utóbb levélben is visszatértem. Személyes dolgaim fölül is érdeklődött. Óva intett a szellemi tevékenységre káros hivatali munkától, környezettől. Tanácsolta, próbálkozzam meg más kenyérkeresettel. Könyvekről is beszélgettünk. Kiderült eközben, hogy szüksége lenne Max Schelernek egyik külföldön is hasztalan kerestetett könyvére. Ez nekem megvolt. Kölcsön adtam neki, amivel egy haláláig tartó kapcsolat kezdődött közöttünk a könyvek révén is...

A levelezésünkbe is belekerült fentebb említett kérdések egyike így hangzott: „történt-e mindeztideig az enyémhez fogható olyan próbálkozás, amelynek célja a „Magyar művészet”-ben vázolt elmélet tudománytörténeti helyének és jelentőségének megállapítása lett volna?”¹⁷

Találkozásunk után öt héttel tettem föl újra a kérdést, más egynehánnyal egyetemben – a „Magyar Csillag”-ba szánt cikkemre való tekintettel. Oda eredetileg a

még áprilisban megbírálás végett Zengővárkonyba küldött EKE-beli dolgozatomat gondoltam. Némi módosítással föltehetőleg elfogadták volna már csak időszerűsége miatt is. 1943 történetesen a „Magyar művészet” megjelenésének 20. évfordulója is volt. Fülep bírálatának hiányában viszont vonakodtam a munkától. Ő meg nem írt, s ittlétekor se nyilatkozott fölolvadásomról, amelynek adaptálásához ezen kívül szükségem lett volna a „Magyar művészet” sorsának ismeretére is. – Olyasmire tehát, ami felől csakis ő világosíthatott fel. Ezért kellett újfent megkeresnem a szóban forgó kérdésekkel: miféle előadásokból született a mű, kikre hatott, kik és hogyan írtak addig föléle...

Fülep mindezekre kelleltenül és fukarul válaszolt. („Személyi dolgok, amik nem tartoznak a dolog lényegéhez”¹⁸ – indokolta fukarságát.) Mégis hasznát vettem levelének. Ami kellett belőle, az röviden is megtette, így kiváltképpen az, amit idézett kérdéseimre írt: „A M.M.-el úgy mint kérni, sose foglalkozott senki. Írtak róla 1-2 helyen (nem sokan), de az, amire gondol, nem történt meg.”¹⁹ – Fontos volt efelől megbizonyosodnom, nehogy úgy járjak a méltatással is, mint magával a Fülep-féle koncepcióval: hogy olyasmivel vesződjem, amit más már jóval előttem elvégzett.

Az iménti idézet Fülep 1943. augusztus 9-i leveléből való. Ettől kezdve decemberig nem írtunk egymásnak. A közben elröppent négy hónap teljesen elveszett levelezésünkre nézve. Mi lehetett a kölcsönös hallgatás oka? – Fülep felől csak találgathatok. Utoljára ő írván, méghozzá egy ugyancsak megkésített válaszlevelemre, hanyagságul könyvelhette el a dolgot és várta, hogy egyszer csak megszólalok. Másrészt a Pesten tapasztaltakból méltán gondolhatta, hogy a kiadás egyengetése tart vissza a levelezéstől. Ebben volt is valami, pláne, ha cikkemet is ideszámítom – és ezzel rátérek magamra. Igen sokat kellett olvasnom akkoriban: Winkelmanntól errefelé Fülepig tulajdonképp minden tudománytörténetileg számottevő művet – egészében vagy részben, némelyiket kétszer is. És olvasva tovább nőtt szememben Fülep elméletének jelentősége, mígnem egyszer csak arra eszméltem, hogy képtelen lennék megbirkózni föladatommal. Csüggedés, kishitűség lepett meg. Érthető, hogy ilyen állapotban nem szívesen írtam Fülepek.

Kishitűségem nem tartott soká. Nyilván a Fülep iránti lépten-nyomon tapasztalt abszolút érdektelenség, elutasító magatartás hatására csaknem visszajára fordult: kétellyé az iránt, hogy Fülep valóban az lenne, akinek tartom – ami szintűgy elvette kedvemet a levelezéstől. Szerencsére kételyem sem bizonyult tartósnak kishitűségemnél. A Magyar Esztétikai Társaságnak hála, hamarosan megszabadultam tőle; s ha írásbeli nehézségeim miatt munkámhoz nem is vajmi szívesen, Fülephez szívvel-lélekkel visszatértem. – Elfelejtettem már, hogyan kerültem oda, az említett társaság azon ülésére, amelyen bizonyos Bartók Miklós²⁰ a nemzeti művészet kérdéséről értekezett. Lehet, hogy Baránszky Jób László, Kolozsvárott volt esztétikai tanárom invitált meg rá. Kivüle az ott voltak közül Gerevich Tiborra, Mátrai Lászlóra s Joó Tiborra emlékszem olyanokul, akik hozzá is szóltak az értekezéshez. Nos hát ők térítetek vissza „nagyomhoz” – a Fülep egyik legsajátosabb kérdésével szemben mutatott tehetetlenségük révén...

Az én hallgatásomnak ilyeneken kívül külső oka is volt. Kettő is. Az egyik: hosszú ideig úgy híreltet, hogy Fülep ismét Pestre jöendő (ugyanazon társaság meghívottjaként ugyanazon problémáról előadni), és arra számítottam, hogy élőszóval hozhatom rendbe a mulasztást. A másik ok már kevésbé személyes, s az

ügyet is igen közlőre érintő volt: Petrovics Ilona megváltozása. A kezdetben oly készséges vállalkozó érthetetlenül halogatni kezdte a dolgot. Mindent a várkonyi megbeszéléstől tett függővé, utazásra bírni azonban sehogysen lehetett. Így-úgy mindig kitért előle, egyre messzebb tologatva a látogatás időpontját. Jórészt emiatt halasztgattam magam is a Várkonyba írást mindaddig, míg nem úgy látszott, hogy Petrovics Ilona már a velem való találkozást is kerüli. Ekkor aztán a nem írás oka írás okává lett, és tél elején ismét levelezni kezdtem Füleppel.

1943. december 7-én tékozló fiú gyanánt fordultam Zengővárkonyra.²¹ A négyhavi tevélyég alatt bizony könnyen eljátszhattam volna Fülep bizalmát. – Remény s kétség között lestem a választ. December 24-én hozta a kézbesítő – legbecesebb karácsonyi ajándékul...²²

A Petrovics Ilona teremtette bizonytalanságról beszámolva megkérdeztem Füleptől, ne próbáljuk-e meg a „Magyar művészet” eredeti kiadóját rábírnunk a könyvecske második, egyebekkel bővített kiadására? Ő ebbe belement, s karácsonyi levelében meg is kért arra, hogy járjak el az Athenaeumnál. Megbízását utólag vettem, mert már annak megérkezése előtt megkezdtem ott a puhatolózást. A nemrégiben államosított cégnél össze-visszaság fogadott. Kézről-kézre adtak, míg végül rátaláltam bizonyos Sárközi cégvezetőre (akkor nem tudtam, hogy Sárközi Györggyel kerültem össze), akivel érdemben is tárgyalhattam. Két sikertelen kísérlettel a hátam mögött nem kis keserűséggel kopogtattam be hozzá a házalásra szorult remekművel. Öt perccel azután, hogy azt Kállay Miklós²³ kissé elavultnak mondta, alig vártam tőle biztatást. És mégis Sárközi volt az, aki habozás nélkül a „Magyar művészet” mellé állt! – Úgy váltunk el, hogy haladéktalanul javasolni fogja kiadását, hogy már a januári tanácsülésen dönthessenek felőle. És szavának állt. 1944. január 18-án elfogadták Sárközi javaslatát. Kállay maga közölte még aznap telefonon. Másnap meg én tudattam Füleppel: „Az Athenaeum kész a 2. kiadásra!”²⁴

Karayval akkortájt már nem voltunk együtt sülvé-főve. Otthagytta a hivatalt, s azóta rendszerint csak a Hatodosok szerda esti találkozóin jöttünk össze, a Szentkirályi utcai Takács-féle kisvendéglő hátsó szobájában, ahová jóideje már csupán a Sinka István kedvéért jártam. Itt adtunk számot egymásnak az előző héten végzettekről. – Az Athenaeum döntését Karay bosszúsán fogadta. Ellenezte a művészeti íráskor külön kiadását, a többi kiadhatóságát féltette tőle. Ennél jobbat viszont ő se tudott. Még neki is sok volt elképzelni, hogy Petrovics Ilona helyébe máról holnapra akadjon valaki. Márpedig ő az „egészet” akarta; mindent, ami Füleptől való.

A társaságban mindig gyermekien élünk, vidám, heccelődő embernek kedvét szegte a hír. Elkomorodott. Egész este egyszer hallottuk a hangját, a nevetését. Fülep azon néhány során derült, amelyek kíséretében a neki olvasásra elküldött egyik Fettich-féle könyvet visszaszármaztatta. A könyv Karayé volt. Tőle kölcsönöztem magam is, és mivel éppen nálam volt, amikor Fülep kérte, én juttattam el hozzá. Így aztán nekem is küldte vissza az említett, Karaynak ez alkalommal megmutatott sorokkal együtt. Ceruzával hevenyészett néhány mondatnyi gorbomba kifakadás.²⁵ Nem is annyira Fettichnek magának szóló, hanem azoknak az állapotoknak, amelyek Fettich könyve megjelentetését lehetővé tették, s ugyanakkor lehetetlenné az övének megértését, elfogadását.

Karay, miként várható volt, nem törődött bele a szeparálásba. S míg én a biztató kezdet után érthetetlenül akadékoskodó Athenaeummal a szerződésért csatáztam, ő új kiadó után járt, és hónapon belül szerzett is egyet, mielőtt az Athenaeummal perfektuáltuk volna a dolgot. Az új kiadó, a „Turul”, szedésre készen várta Fülep választát. Mindent elvállalt, s az Athenaeumnál ószre marasztott „Magyar művészet”-et már könyvnapra hozta volna.

Én szakítani akartam az Athenaeummal. Fülep ellenben nem. És annak reményében, hogy az Athenaeum, ha később is, de külön köntösben jelenteti meg a könyvet, aláírta a szerződést. Ugyanakkor Karay révén, egyéb dolgaira tekintettel, fönntartotta a kapcsolatot a „Turul”-lal is. (Ezt a „Magyar Élet” 1944. márciusi száma is tanúsítja, amelyben egyébként, a Munkácsy centenárium támasztotta fecsegést csitítandó, Karay a „Magyar művészet” vonatkozó részét kinyomtatattatta. A lap borítóján, a „Turul” kiadói munkatervében, ez olvasható: „Tanulmányok. A 20. század méltatlanul félreállított nagy magyar bölcselőjének tanulmányai.”)

A szerződés a „Magyar művészet” és a „Művészet és világnézet” illusztrált kiadására szolt. A kötet bevezetőjét nekem kellett volna megírnom, és reám várt a belevaló képek összeválogatása is. Közben egyéb dolog is akadt vele elég. – A bevezetőt kivéve különösebb gondot ezek egyike sem okozott. Azzal viszont annyi kísérlet után se boldogultam sehogy – és annál kevésbé, minél inkább öregbedtek előttem értékben, jelentőségben a reám bízott írások. Az elméleti és írásbeli nehézségeken valahogy még csak túltettem magam, de a velük párosult erkölcsi gátlások jó ideig mocanni sem engedtek. (Nem képtelennek, most már elsősorban méltatlannak tartottam magam a feladatra.) Amikor meg Fülep közvetlensége, türelme, megértése támogatott volna ezeken is, mindenféle külső baj szorított tétlenségre.

Ezerkilencszáznegyvennégyet írtunk! Az év harmadik-negyedik havától kezdve a megszállás, a bombázások, az állandósult légiriadó, az egyre sűrűsödő katonai behívások, a fenyegető kitelepítés miatt, az összeszedettségnek, a gondolkodásnak, a szellemi munkának befellegzett. Még a hozzávaló adatgyűjtés sem igen ment. Meg aztán mintha egyelőre minden törekvés értelmét veszttette volna. Fellette jellemző az akkori állapotokra, ahogy Fülep április 14-i levelét kezdi: „... Nem tudom, érdemes-e ezekkel a dolgokkal egyáltalán foglalkozni mostanában – s később meg egyáltalán sor kerülne-e rájuk? Nem sok, vagy inkább semmi bizalmam a könyvkiadás közeljövőjéhez.”²⁶

VII.

Márciusban-áprilisban ha szellemiekben sokat nem is, de egyebekben többet tettem a kiadásért, mint az egész megelőző esztendőben – miközben, ami ugyancsak nagyot jelentett számomra, emberileg is egészen közel férköztem a mások szerint csalódottságában mindenki iránt bizalmatlan, zárkózott Fülep Lajoshoz.

Korábbi, főképp tudományos kapcsolatunk teljesebb viszonyná: barátsággá alakult át. Sőt részemről, zsenge korom óta apától elidegenedett részéről, ráadásul, mintegy gyermeki viszonyná is. Ilyetén, a nemzeti hovatartozás érzését öntudattá emelvén bennem, Fülep nem csupán szellemi hazát szerzett nékem, miként fennebb egyhelyütt vallottam, hanem intimebb, legszemélyesebb érzésvilágomat is teljesebbé, gazdagabbá tette. Benne tehát valóban atyai barátra is leltem.

Mi sem természetesebb, hogy ez csak fokozta ügybuzgalmamat. Ezt most már nem csupán a kiadásra, hanem egyáltalán a Fülep-probléma minden lehető esz-közzel való tudatosítására értem. – A hivatalomban fiatalokból egy Fülep-kör szervezésébe fogtam. Amikor a „Magyar Élet” képzőművészeti rovatot készült nyitni és engem szemelt ki vezetőjéül, elsősorban Fülep nézetei terjesztésének érdekében vállaltam volna a megbízást. Megvásároltam és szétosztogattam a „Magyar művészet” minden föllelhető példányát. És úton-útfélen hirdettem, magyaráztam, védelmeztem, már-már monománia gyanúját keltő kitartással és szenvedéllyel, Fülep páratlan becsú koncepcióját. – Kevés örömet és sok bosszúságot szerző buzgólkodás! Hogy mi minden állja útját egy eszmének, s hogy milyen nehéz megértetése után is elismertetni, elfogadtatni, akkor tapasztaltam igazán. A legtöbbben azzal érveltek ellene (s ebben a logikátlanságban ellenzői csaknem mindannyian egyek voltak), hogy ha valóban az, aminek tartom, miért fordított hátat neki maga Fülep is? Miért nem írt, publikált művészeti dolgot azóta sem? Itt a Nagybánya utáni művészetünk – nem tudjuk hová tenni, mit kezdeni vele; itt a mának egész képzőművészete feldolgozatlanul, interpretálatlanul – hidegen hagyná-e Fülepet mindez, a legtermékenyebb, a leghatékonyabb magyarázó elvekkkel, módszerrel a kezében? – Csattanó válaszul e kérdésekre Padányi szemléjében megjelent végre Fülep cikke, a „Célszerűség és művészet az építészetben”.²⁷ De már túl későn ahhoz, hogy azon nyomban fegyverül használhattam volna a kérdezve polemizálókkal és egyáltalán minden Fülep-ellenes nézettel szemben.

Vagy három katonai behívás ugyanis, majd a bombázások miatti kitelepítés (hivatalommal Abonyba költöztettek, ahonnan csak október elején térhettem vissza) hónapokig távol tartott a fővárostól, a Fülepért vállalt harc, agitáció színterétől. Ámbár a katonaságnál s egyebütt sem szüntem meg teljesen tenni érte. Sőt épp katonáéknál, Hajmáskéren, nyertem meg Fülepnek egy volt Eötvös-kollegistát, a klasszika-filológus Soltész Jánost, az Egyetemi Könyvtár akkori titkárát, akit valósággal megigézett görögség-szemlélete. Pedig mily kevés került bele ebből is abba a szigorú mértéktartással megkomponált csöpp könyvecskébe! Csodálta Soltész nyelvét és stílusát is. A „Magyar művészet” olvasói közül ő volt az, aki a leggazdagabban honorálta Fülep nyelverterető zsenijét és írásművészetét. És nem alaptalanul! A magyar művészettörténelem ideáját megtestesítő művecske irodalminak is van akkora, mint amekkora tudományosnak. Benne születik meg nyelvileg is művészettörténelmünk – méghozzá szépírásnak is beillő formában.

Ebből az egész válságos időszakból Füleppel kapcsolatban zengővárkonyi látogatásomon kívül a Soltésszal töltött hetek emlékét őrzöm vissza-visszaidezésre érdemesül... Barátokként váltunk el leszereléskor, hogy soha többé ne találkozzunk. November 28-án szokomrúan jelentem Fülepnek: „elesett Soltész Jankó, a legderekbab azok közül, akikkel önt megismertettem.”²⁸

VIII.

„Semmi bizalmam a könyvkiadás közeljövőjéhez” – amit Fülep április közepén e mondattal sejtetett, már akkor valóság volt, csak még nem tudtuk. Jóval később, az előleg folyósítása körül támadt bonyodalom végén jöttünk rá, amikor is június utóján Kállay beismerte, hogy az Athenaeum azért nem fizetett, mert a kiadással

már jóformán leállt. Sajnos, nem egyszerű hanyagság késleltette tehát a február-ról elmaradt 800 pengő kifizetését. – Noha Kállay a mi könyvünkről nem nyilatkozott, most már magam is szinte biztosra vettem, hogy a „Magyar művészet” egyhamar az Athenaeumnál sem igen fog újra napvilágot látni. Azért mégis főképp a vele kapcsolatos dolgok megbeszélése végett készültem Zengővárkonyba – habár Fülep június 3-i levele²⁹ óta egyéb okom is volt az odautazásra. Alig vártam, hogy megtudjam, mi dúlta fel életét! Körülötte valami nem lehetett rendjén. Levélben el sem mondható gondokról-bajokról panaszkodott, amelyektől dolgozni sem képes. Miattuk maradt félbe építészeti cikke is...

Jókorra aggodalommal keltem útra 1944. július 24-én. Abonyból Pesten és Pécsen át érkeztem Pécsváradra. Fülep előmbé jött oda, az állomáshoz, ahonnan átgalogoltunk a gyermekkorom erdélyi tájaira emlékeztető természet óvta Zengővárkonyba. Ott, az ősvényen, a szabad ég alatt, fehér vászonruhájában, öles természetével méginkább annak mutatkozott, aminek első látásra Budapesten. De csak addig, ameddig innen-onann föl nem harsant valami német katonadal. Ez teljesen kiforgatta békés, személytelen, kozmikus valójából. Dühödött, átkozódó emberré varázsolta át szempillantás alatt. „Hallja?” – torpant meg égne emelt ököllel, hogy aztán be a faluig, a templomig, a papi házig háborogva, meg-megállva elmondja, mi mindenben ment át, és mit kell még elszenvednie nap nap után a vidékről kiképzésre odatoborzott katona népségtől és névtelen följelentésekkel rászabadított vezetőitől... „Benyomultak a lakásomba. Revolverrel fenyegettek, merthogy kommunista és németgyűlölő volnék. Borzasztóság! Nem tudok dolgozni sem, amióta errefelé vannak...”

Ahogy közeledtünk a parókiához, úgy csillapodott, míg végre otthon némileg magára talált. De ott is szüntelen neszelt, ki-bejárt. A közelben elszállásolt katonaféle mindenért hozzá jött, őt zaklatta. Mindig volt valaki idegen a portáján. Ettől aztán alig ért rá velem törődni, de talán nem is akart. Elve volt – ezt már a kapuban kimondta: az ő vendége a maga ura – azt teszi nála, amit akar... Ideális vendégség, ideális házigazda – csakhogy éppen akkor nem volt nekem való. Túl elfogódott voltam ahhoz, hogy kényemre élni tudtam volna az illetén reám ruházott kezdeményezéssel. Szinte örvendtem, ha valami elszólította mellőlem. S a véletlen ebben, sajnos, mindvégig nagyon is a kezemre járt. Mire annyira összeszedtem magam, hogy előhozakodhattam volna problémáimmal, csaknem egész napra ki kellett mennie a határba valamilyen váratlan gazdasági munkához.

A zengővárkonyi két nappól ilyenformán csupán az első délutánt tölthettük együtt. De azt kint, nagyrészt a gesztenyésben. Hangsúlyozom ezt, mert amióta Várad és Várkony között megtapasztaltam, annyira együvé tartozónak éreztem a természettel, hogy már alig tudtam elképzelni mesterséges, ember teremtette környezetben. Érzett valami robusztus kultúrájú lényével párosult, veleszületett, nem a környezetből magára öltött ruszticitás is benne – ami ugyancsak a szabadban mutatkozott meg igazán, és láttatta egészen annak aki, ami. (Ennek az originális paraszt-voltnak sok köze volt művéhez is, életéhez is, egyáltalán a népével való olyfokú azonosuláshoz, amelynek párját valahol a reformkor nagyjainál kell keresnünk.)

Közelsége lenyűgözött, megnémított. Ám ő sem igen beszélt. Magában velem foglalkozhatott, mert nagy ritkán megszólalva felőlem kérdezősködött. Válaszaim kapcsán aztán ő is elmondott egyet-mást magáról.

Erdélyben hová való vagyok? Ő jászszági. Jásznak is tartja magát, nem magyar-nak...

Mit csináltam egyetemig, mert 42-ben végezvén későn kezdettem el?... Ferencs teológus voltam? Nohát csodálkozom: ő, a református, nagy tisztelője a Poverellónak. A szerzetességet is sokra tartja. A klastromi életformával mindig rokonszenvezett, olyannyira, hogy odakint Franciaországban, de még inkább Itáliában, ha komolyabb munkája akadt, bekérezkedett valamelyik kolostorba, s ott dolgozott, mindenben alávetve magát a ház rendjének. Főrangú katolikus pap barátai is voltak.

Hogy érzem Pesten magamat? Ő ott sohasem bírta, a mérhetetlen erkölcstelen-ség miatt. Ha annak idején, még fiatalon, még Pestről el nem menekülhet, talán megöli magát. Az akkor őt személyesen még nem is ismerő Lykának köszönheti, hogy többszöri elutasítás után mégis ösztöndíjat kapott, és Itáliába mehetett. Ő járt el a minisztériumban, s ravaszkodta ki a dolgot azzal, hogy hadd menjen, hátha elkallódik, s nem kellemetlenkedik többé idehaza. A „Modern Művészet”-ben Zala Györgyről, Stróbl Alajosról, Benczúrról közölt írásaival haragította magára az ilyen ügyek intézőit is. Pest azóta sem változhatott. De ő igen: már falun se bírja, és errefelé sehohsem. Csak legyen vége a háborúnak és nyíljanak meg a határok, hogy elhagyhassa az országot – mert akkor is elhagyja, ha meztelen és négykézláb kellene mennie. Ha az első háború nem itthon találja, ahova akkoriban már csak szüleihez járogatott vissza nyaranta, ez a másik sem éri itt...

Szóba került 19-es budapesti egyetemi tanársága is, és az ezt megelőzően ugyancsak a fővárosban, a műegyetemnek neki szánt építészettörténeti katedra; és a pécsi magántanárság is. Eredetileg ehelyett is rendes tanárságról volt szó. De azt már sokallhatták, nehogy kinevezése lege artis rehabilitációnak tűnjék, jóllehet a forradalmak alatti magatartását illetően már igazolták volt. Igazoltatásának nem maga járt utána. Jásziék őt nem politikusként ültették katedrára, miként az írói direktóriumba sem kommunistaként választották be. Az ő forradalmisága nem ad hoc, hic et nunc forradalmiság volt. Alkatilag tartozott hozzá! Ezt mindenki tudta róla. S ezt vállalta is mindenkor. Amikor kinevezéséről volt szó, akkor is. Azért nem tartotta magához méltónak személyesen utána járni az igazoltatásnak. Ezt hivatalból intézték Halasy Nagy József és Ravasz László közbejöttével...

Már befelé tartottunk, midőn hosszabb hallgatás után olyasvalami történt, amire ma se tudok megindulás nélkül visszaemlékezni. Fülep hirtelen megállva felém fordult, mint néhányszor Pécsvárad felől a faluba menet. Már azt hittem, ismét háborgatói jutottak eszébe, s hogy valamilyen dörgedelem következik – vártam, hogy öklét az égnek emelje. De nem ezt tette. Néhány másodpercig küszködött a szóval, majd csukott szemmel, alig hallhatóan ennyit mondott csupán: „Hallotta? Firenzét is bombázták!”... aztán arcát lassan a magasba emelte és megeredtek a könnyei...

Korán vacsoráztunk. Utána bementünk a könyvtárba, hogy a másnapi olvasni-és írnivalót Fülep nekem előkészítse. Tietze vaskos módszertani könyvéből szándékoztam kijegyezni valamiket. Ezt kereste elő elsőnek, majd emellé, olvasmányul, az ő „Mai vallásos művészet” című írását.

Az éjszakát a könyvtárszoba melletti félig-meddig irodának használt helyiségben töltöttem, nagyjából álmatlanul. Pedig előző éjjel sem aludtam. Pécssett a

rovarlepte szállodából kimenekültem a vasutállomásra, ahol olvasgatva s a viszontlátás ezer formában játszó gondolatát forgatva lábon éjszakáztam. Itt kényelmes fekhelyem volt, mégis elkerülte szememet az álom. „Firenze” tartott ébren, az újkori Európa háborútiporta legszebb virága. Fölötte virrasztottam, Fülep választott városa fölött, akiben a Zengő lábánál oly teljességgel élt a kontinens, mint ezen a tájon talán senki másban. A Firenzét némán sirató arc elő-előtűnt a sötétből, és vallott erről a „Magyar művészet” minden sorát is összetartó egzisztenciális kapcsolatról...

Ugyanarról vallott másnap Fülep tekintélyes könyvtára is. – Reggel csak futólag találkoztunk, asztalnál. Aztán bevettem magam a könyvrengetegbe, s leszámítva az ugyancsak sebtében elköltött közös ebéd idejét, Tietze mellől sűrűn fölállva, késő délutánig bebarangoltam... „Lássam könyveidet és megmondom, ki vagy!” Nos a Fülepei nemcsak a baranyai falucska lelkészét mutatták, hanem egyszersmind az európai szellemi arisztokrácia egyik kiválóságát is.

A könyvek nézegetésétől alig maradt időm az olvasásra. De ezt nem is bántam. Egy-két oldal után ti. az a gyanúm támadt, hogy Fülep méltatná a montecassinoi apátság kriptájában bemutatkozott beuroniakat. És miután én művészetük felől vajmi keveset tartottam, inkább félretettem olvasmányomat, nehogy éppen akkor valamennyire is csalódnom kelljen Fülepben. (Úgy jártam ezzel az írásával, mint a „Magyar művészet”-tel – csak jóval később fedeztem fel, hogy remekmű ez is!) Így aztán olvasás helyett is a polcokat vizsgálgattam. Eközben feltűnt, hogy mily kevés az esztétika rajtuk, s hogy annál is kevesebb a művészettörténet elméleti irodalma. Pontosán az hiányzott a gyűjteményből, aminek a meglétére Fülep jelentősebb írásából szükségképpen következtetni lehetett. És hiányzott belőle a modern magyar filozófia megteremtőjének, Böhm Károlynak monumentális műve is, amelynek hatását pedig Fülep világnézettani és művészetbölcséleti nézeteiben fölfedezni véltem... Fülep ne ismerné vagy semmibe venné Böhmöt? S művészet-történelmi koncepciója is érintetlen maradt volna a megfogalmazása idején Bécsben és egyebütt keletkezett elméletektől? Önkéntelenül támadt és hosszú időre válasz nélkül el is merült kérdések...³⁰

Fülep még világosban hazasietett, hogy amint reggel megbeszéltük, visszakalauzoljon az állomásra. Időnk percre kiszámított volt. Megvacsoráztunk s máris indultunk. Gyalog mentünk és szerencsémre úgy, hogy az úton meg se szólaltam. Attól fogva ugyanis, hogy kiléptem a parókia kapuján, annyira elérzékenyültem, hogy őrizkednem kellett a beszédől, nehogy elsírjam magam. Mert bár igyekeztem eltávoztatni a gondolatát, mindegyre a válás, a búcsú járt eszemben; és ott szorongott bennem az akkori veszedelmek között elmaradhatatlan kísérője is, az érzés, hogy talán utoljára látjuk egymást.

Útközben csak Fülep beszélt. Rátalált – már nem tudom, hogyan – a magyarság megmentésére a faluban és környékén elkezdett, de abbamaradt telepítésre. Tette-vette a benne segédkezett debreceni „tanarakat”. Az ő feladatuk volt népet toborozni az elidegenedés fenyegette földekre. Ám a földet szerető és hozzáértő nincstelen parasztok helyett, tőle teljesen távol állókat szabadítottak rájuk – tuberkulotikus sokgyermekes csizmadiát és hasonlókat...

Nem emlékszem, hogyan váltunk el. Zavaromban a búcsúzás nyilván nem tisztulhatott visszaidézhető élményemmé. – Mintha nem is kísért volna el egészen az állomásig... Csupán egyre kisebbedő, szürkületbe vesző alakját látom. Hogy aztán

ő távolodott-e vagy én, mert elragadott mellőle a vonat, és azért maradhatott meg ilyenül képe, nem tudom. De azt már igen, hogy mi tartotta meg: a hozzászegődött, máig is eleven érzélem. Fülep fogyó képe láttán megmozdult bennem, mint már könyve első olvasása óta annyiszor, a sorsa miatti szünni nem akaró elkese-redés... Aki annyira azonosult népével, annak valamiképp az övéhez hasonló sor-sának kellett lennie! Fülep ugyanolyan értetlenül, idegenül, sőt gyűlöltén élt övéi között, akár a magyarság a környező népek közepette. De ő anélkül, hogy erre bármivel rászolgált volna. Hacsak azzal nem, hogy eleve lemondva az érvényesítésük megkívánta küzdelemről, beérte nézeteinek pusztá megfogalmazásával, holott tudhatta, hogy azok aligha fognak maguktól hatni a befogadásukra képtelen környezetben. Fülepnek nem csupán megmutatkoznia, harcolnia is kellett volna ahhoz, hogy tudományunkban, szellemi életünkben az őt megillető helyet elfoglalhassa...

Pécsett is, az átszállásig, majd Pest felé is, a késlekedő vonaton, e sors fölött töprengtem. Tragikus volt az, bármennyire sikerült is részesének fölülkerekednie tragikumán. Hiszen azt tette, ha nem is szállt szembe vele. Ez ugyan sokkal inkább illett volna a hajdani páratlan verekedőhöz. De ő, addigi eredményeit kibé-bítve s mellőzve a velük elérhető, kitért jelene elől, és minden igyekezetével a művészetfilozófiájában készülő jövője felé fordult. A maga nemében, persze, ez is harc volt, küzdelem volt – mindenki tudja, aki tisztában van a filozófiai alkotás természetével. S Fülep így nem is tagadta meg annyira önmagát, mint amennyire „pesszimizmusából” erre következtetni lehetett. Passzivitása, megadása látszólagos volt csupán. „Tragikuma” pedig a produktív szellemi tevékenység forrása. Az igazán nagyok kiváltsága teremtővé átalakítani magukban a létüket támadó, pusztítani akaró erőket...

Pesten, ahol Karayval kellett volna találkoznom, légiriadó fogadott és elrabolta egész délelőttömet. Ezért aztán anélkül utaztam tovább, Abonyba, hogy Karaynak beszámolhattam volna várkonyi látogatásomról.

Így volt ez már akkor. Ritkán sikerült, amit eltervezett az ember. Léptenyomon akadályba ütköztünk. Szeszélyessé, kiszámíthatatlanná vált az élet. A vak véletlen látszott mozgatni mindent... És mintha belvilágunk rendje is fölborult volna. Összevisszaság lett úrrá benne. Vélemények, nézetek, emberek egyik napról a másikra, sőt napjában többször is megváltoztak, kicserélődtek. Csak a háború ostroma alatt derült ki, hogy igazában mennyire erkölcsi s főképp szellemi tartás nélkül tengődünk. – Mily megnyugtató volt ebben a bomlott világban a zengővárkonyi remetére gondolni! Mert Fülepet zaklatottságában is az állandóság, a rend, az önmagával kérlelhetetlenül azonosságot tartó szellem megtestesítőjéül ismertem meg. Embernek szakasztott olyanak, mint gondolkodónak. Érdemes volt tehát leutaznom hozzá, még ha nem is valósult meg semmi abból, amiért tulajdonképp Várkonyba lementem.

A könyvről, a bevezetőről, a képekről ezután már levélben sem igen esett szó közöttünk – a kiadásra mindketten némán keresztet vetettünk. Szóhoz jutott ellenben ehelyett a Fülep kézíratai megőrzésének és személyes létünknek gondja. Az ellene indított akció még tartott, a harcok Zengővárkonyhoz közeledtek... Az utolsó, onnan kerek egyheti késedelemmel érkezett zárt levelezőlapban ilyeneket kellett olvasnom: „Hát bizony mindenem földülásától s elveszésétől tartok. Min-

den megtörténhet. Két vonal közé kerülhetünk, porrá lóhatnak, égethetnek. De ezt ne éljem túl!”³¹

Eme sorait 1944. november 25-én kézbesítették, a rájuk válaszul írottakat, az én utolsó ostrom előtti leveletem,³² amelyben a Svájcba menekítése lehetőségét latolgattam, ő már nem is olvashatta. Pécs felé, Várkony felé már nem járt a posta. Visszahozták leveletem... Pontosan négy évre rá, a fogságból való hazatérésemet követő első látogatásomkor, ezzel a levéllel állítottam be hozzá, Budán, az Eötvös-kollégiumban.

JEGYZETEK

- ¹ Az írást 1970. november 8-án kezdtem el.
- ² Magyar művészet, Bp. 1923. 100.
- ³ Mihai Voichin: Teodor Harşia. Kolozsvár-Cluj, 1942.
- ⁴ Lőrincz Ernő: Negyven éve Sinka és Fülelep között. Kézirat, 1981.
- ⁵ A Külföldi Magyar Intézetek működése és a magas műveltség célját szolgáló ösztöndíjak az 1941–42. tanévben. Összeállította az Országos Ösztöndíjtanács. Bp. 1944. 64.
- ⁶ Így pl. Fáy Aladár a Magyar Élet VIII. évf. 6. számában, 1943-ban. 30–32.
- ⁷ A konferencia meghívójának másolata birtokomban.
- ⁸ A konferencia előadója Kádár Zoltán volt
- ⁹ Dr. Avedik Félix (1888–1949) jogász, bíró, Felvinczi Takács Zoltán veje
- ¹⁰ Lőrincz Ernő – Fülelep Lajosnak. 1943. IV. 4. Fülelep Lajos levelezése IV. 1939–1944. (Szerk. F. Csanak Dóra) Bp. 1998. (A továbbiakban FÜLEP IV.) 361.
- ¹¹ Fülelep Lajos – Lőrincz Ernőnek. 1943. IV. 8. FÜLEP IV. 366.
- ¹² Lőrincz Ernő – Fülelep Lajosnak. 1943. IV. 21. FÜLEP IV. 375.
- ¹³ Lőrincz Ernő: Fülelep Lajosról a Magyar művészet megjelenésének 20. évfordulóján. Fülelep Lajos emlékkönyv. Bp. 1985. 44–55.
- ¹⁴ Antal István (1896–1975) politikus, 1942–1944 között nemzetvédelmi propagandaminiszter, 1944-ben vallás- és közoktatásügyi miniszter
- ¹⁵ Fülelep Lajos – Lőrincz Ernőnek. 1943. V. 6. FÜLEP IV. 383.
- ¹⁶ Fülelep Lajos – Lőrincz Ernőnek. 1943. V. 16. FÜLEP IV. 388.
- ¹⁷ Lőrincz Ernő – Fülelep Lajosnak. 1943. VII. 27. FÜLEP IV. 415.
- ¹⁸ Fülelep Lajos – Lőrincz Ernőnek. 1943. VIII. 9. FÜLEP IV. 422.
- ¹⁹ uo.
- ²⁰ Bartók Miklós (1906–?) a debreceni ref. tanítóképző tanára.
- ²¹ Lőrincz Ernő – Fülelep Lajosnak. 1943. XII. 7. FÜLEP IV. 450.
- ²² Fülelep Lajos – Lőrincz Ernőnek. 1943. XII. 22. FÜLEP IV. 457.
- ²³ Kállay Miklós (1885–1955) író, kritikus, műfordító, lapszerkesztő, 1934-től az Athenaeum kiadó egyik vezetője
- ²⁴ Lőrincz Ernő – Fülelep Lajosnak. 1944. I. 19. FÜLEP IV. 468.
- ²⁵ Fülelep Lajos – Lőrincz Ernőnek. 1944. I. 5. FÜLEP IV. 462.
- ²⁶ Fülelep Lajos – Lőrincz Ernőnek. 1944. IV. 14. FÜLEP IV. 531.
- ²⁷ A cikket Fülelep egy esztendővel azelőtt ígérte volt az „Építészet”-be, nyomban azután, hogy még az EKE-beli konferencia idején Padányi őt levélben megkereste. (Padányi-Gulyás Jenő – Fülelep Lajosnak. 1943. III. 29. FÜLEP IV. 358.) A cikk megjelenési helye és ideje: Építészet, 1944. IV. köt. 1. füzet. Melléklet 1–8.
- ²⁸ Lőrincz Ernő – Fülelep Lajosnak. 1944. XI. 28. FÜLEP IV. 581.
- ²⁹ Fülelep Lajos – Lőrincz Ernőnek. 1944. VI. 3. FÜLEP IV. 558.
- ³⁰ Ezekre csak hat-nyolc esztendő múlva kaptam választ, már Budapesten, amikor könyvtára fejlesztésében Fülelepnek segíteni kezdtem, és kölcsönözgettem is neki könyveket. Akkor döböntett meg azzal, hogy Böhmöt nem olvasta; s hogy sajátja valóban a század eleji művészettörténet-

elmélet ismerete nélkül, s nem is módszeres törekvés eredményeképp jött létre. Úgy lett, „magától”. Valahogy kezdettől így gondolkozott. De fiatal korában sose gondolt arra, hogy ezen nézeteit is kifejtse, megírja... Alkalom szerint azt mutatta meg belőlük, amit a téma éppen megkívánt. Amit a „Művészet és világnézet”-ben

egy-két vonással egybekanyarított, így vagy úgy ott lappang minden írásában... „Művészetfilozófiájának” egyik része viszont már művészettörténet-filozófia.

³¹ Fülep Lajos – Lőrincz Ernőnek. 1944. XI. 18. FÜLEP IV. 581.

³² Lőrincz Ernő – Fülep Lajosnak. 1944. XI. 28. FÜLEP IV. 581.